

Hans Wagenhammer, *Das Wesen des Christentums. Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung*, Mainz 1973, Matthias-Grünewald-Verlag, ss. 262.

Książka Wagenhammera swoim tytułem przypomina inne monografie i artykuły z tej dziedziny. O identycznym tytule ukazały się

następujące prace: L. Feuerbach, *Das Wesen des Christentums*, Leipzig 1841; K. Ullmann, *Das Wesen des Christentums*, Hamburg 1845; A. Harnack, *Das Wesen des Christentums*, Berlin 1900; R. Guardini, *Das Wesen des Christentums*, Würzburg 1938; E. Hirsch, *Das Wesen des Christentums*, Weimar 1939; M. Schmaus, *Vom Wesen des Christentums*, Westheim 1949. Poza tym wiele artykułów nosi podobne tytuły. Stąd można by mniemać, że Wagenhammer powtarza to, co powiedzieli inni. Sprawę wyjaśnia podtytuł: *Studium historyczno-opisowe*. Okazuje się, że autorowi chodziło nie o nowe ujęcie istoty chrześcijaństwa, lecz o krytyczne przebadanie, na czym ona polega i jak ją rozumiano na przestrzeni wieków. Pod tym względem dysertacja Wagenhammera jest dziełem oryginalnym.

Składa się ona z trzech rozdziałów: *Substantia Christianismi*, *Essentia Christianismi*, *Wesen des Christentums*. Łatwo zauważyć, że różnica w sformułowaniu tytułów rozdziałów polega jedynie na grze słów. W rzeczywistości bowiem *substantia*, *essentia*, *Wesen* w tym zestawie utożsamiają się ze sobą. Rozumiemy autora, że skorzystał z nomenklatury, typowej dla poszczególnych epok myśli chrześcijańskiej: *substantia* najlepiej charakteryzuje teologię średniowieczną, braci czeskich i protestancką; *essentia* — niemiecką mistykę, spiritualistów i pietystów; *Wesen* — teologię oświecenia. Ale znacznie lepiej byłoby sformułować każdy rozdział tak, żeby przeciwstawił się innym i z nimi się utożsamiał. Wtedy bowiem bardziej uwidoczniłaby się logika podziału i uniknęłoby się błędu brania części za całość.

Pomijając sprawę samych tytułów rozdziałów, trzeba stwierdzić, że dzieło jako całość, zwłaszcza w zawartości treściowej, posiada swoją wartość. Autor przede wszystkim zgromadził wiele wiadomości na temat historycznych ujęć istoty chrześcijaństwa, nie skąpiąc przy tym przeprowadzania ich wnikliwej analizy i poddawania krytycznej oceny. Na wstępie zajął się szeroko wyjaśnieniem słów „chrześcijaństwo” i „istota” tak w aspekcie systematycznym jak i historycznym. W pierwszym rozdziale rozpoczął swój wywód od zbadania myśli średniowiecznej, w której słowo *substantia* stanowiło klucz do rozwiązania wielu zagadnień (np. *substantia sacramenti*, *substantia regulae*, *substantia fidei*). Następnie przeszedł do scharakteryzowania poglądów braci czeskich na istotę chrześcijaństwa, aby potem szczegółowo zająć się nauką Erazma z Rotterdamu, Marcina Lutera i Marcina Bucera na ten temat i prześledzić występowanie problemu *substantia christianismi* w tzw. *Föederaltheologie*. Na drugi rozdział składa się krytyczna ocena poglądów na istotę chrześcijaństwa przedstawicieli mistyki XIV w. (głównie M. Eckharta, J. Taulera i J. Ruysbroeka) i bliskich im duchem mistyków francuskich z XVII w., następnie spiritualistów (zwłaszcza Paracelsusa, Weigela, Böhmego, J. Betkego, J. K. Dippela, T. Eislera, M. Hu-

bera) oraz pietystów (głównie J. Arndta, F. J. Spencera, A. H. Franczego i G. Arnolda). Rozdział trzeci zawiera charakterystykę teologii oświecenia oraz szczegółowe omówienie nauki o istocie chrześcijaństwa J. G. Töllnera, J. Spaldinga, J. F. W. Jerusalema, J. S. Semlera, G. S. Steinbarta i G. E. Lessinga. Całość kończy krótkie podsumowanie i wykaz autorów.

Termin „istota chrześcijaństwa” jest pojęciem stosunkowo pojemnym. W znaczeniu klasycznym służy do określenia, czym jest chrześcijaństwo i czym się różni ono od innych religii. W książce jednak przedmiotem uwagi stało się nie tyle „być albo nie być” chrześcijaństwa, ile odrębność doktryn w interpretowaniu religii chrześcijańskiej. Stąd powstało studium z pogranicza historii dogmatów, historii filozofii i historii kultury, które bardziej ukazuje poglądy na chrześcijaństwo niż określa jego istotę. Zresztą autor doszedł do wniosku, że interpretacja chrześcijaństwa podlegała zmianom w każdym stuleciu i nigdy nie było zrozumiałe samo przez się, co to znaczy być chrześcijaninem (*So war es niemals selbstverständlich, was eigentlich christlich sein*, s. 9).

Rozprawa Wagenhammera, jak każde szczegółowe studium historyczne, może służyć pomocą dla nauk systematycznych, zwłaszcza dla dogmatyki, teologii życia wewnętrznego i teologii moralnej. Autor zgromadził w niej wiele materiału faktograficznego i opatrzył go odpowiednim komentarzem. Stanowi ona przez to obfity zbiór wiadomości, z których korzystać mogą nie tylko teologowie systematycy.